

Олександр ЛЕВКО, канд. філол. наук, доц.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ
ORCID ID: 0000-0002-1259-0410

СТАНОВЛЕННЯ «ЛЕКСИКОНУ СМИРЕННЯ» У ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ І СТАРОУКРАЇНСЬКИХ БІБЛІЙНИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI СТ.

У статті простежено витoki формування українського «лексикону смирення» у староукраїнських біблійних пам'ятках XVI ст. Досліджено вживання церковнослов'янзмів і слів «простої мови» на позначення смирення в Пересопницькому Євангелії 1556–1561 р. та Крехівському Апостолі II пол. XVI ст. у зіставленні з мовним узусом в Острозькій Біблії 1581 р., Львівському Апостолі 1574 р. та сучасними українськими біблійними перекладами. У біблійних пам'ятках ранньомодерної України, написаних староукраїнською «простою мовою», засвідчено дві тенденції у передачі «лексикону смирення»: або слідування церковнослов'янській традиції (Пересопницьке Євангеліє), або використання староукраїнських слів «простої мови» (Крехівський Апостол).

Ключові слова: Біблія, «проста мова», церковнослов'янзми, смирення, Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, біблійний переклад.

Вступ. Поява перекладів Біблії в ранньомодерний період зіграла значну роль у формуванні соціокультурних цінностей європейських народів. На становлення української мови та ціннісної системи української культури вплинули перекладні та оригінальні твори конфесійного стилю XVI–XVII ст. У попередніх століттях на теренах України були в ужитку релігійні тексти переважно церковнослов'янською мовою, проте із середини XVI ст. почали з'являтися біблійні пам'ятки староукраїнською «простою мовою». Найбільш відомими серед них є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 р.), Житомирське Євангеліє (1571 р.), Хорошівське Євангеліє Валентина Негалевського (1581), Літківське Євангеліє (кін. XVI ст.), Крехівський Апостол (II пол. XVI ст.) та інші. Саме у цих пам'ятках, з одного боку, були започатковані перекла-

дацькі традиції, які вплинули на подальше становлення перекладів Біблії українською мовою, а з іншого – були закладені підвалини аксіологічного лексикону сучасної української мови.

Важливе місце в ієрархії біблійних етичних цінностей займає чеснота смирення. Згідно з етикою Нового Завіту, смирення розуміється як модус адекватної поведінки людини у стосунках з Богом і соціумом, як орієнтир внутрішнього світу людини та її духовного вдосконалення [3, с. 246]. Проповідь про блаженну долю «бідних духом» (*οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι*), яким належить Царство Небесне, лежить у виточках формування ціннісного статусу смирення у християнській лінгвокультурі, який, безперечно, був засвоєний культурою Київської Русі та засвідчений у писемних пам'ятках прийдешніх поколінь. Дослідження української мовної практики XVI ст. у царині вербалізації смирення як однієї з головних християнських чеснот у біблійних пам'ятках ранньомодерної України сприятиме кращому розумінню формування аксіосфери української культури, розвитку конфесійного стилю і традицій біблійного перекладу, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Метою нашого дослідження є простеження витоків формування українського «лексикону смирення» у біблійних писемних пам'ятках ранньомодерної України, написаних «простою мовою», у зіставленні з церковнослов'янськими пам'ятками цієї доби. Матеріалами дослідження стали, з одного боку, Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р. і Крехівський Апостол (II пол. XVI ст.), а з іншого – Острозька Біблія 1581 р. і Львівський Апостол 1574 р.

Особливості узусу «простої мови» у писемних пам'ятках ранньомодерної України і її вплив на становлення української літературної мови досліджувалися у працях П. Житецького [2], І. Огієнка [9], В. Німчука [4; 5], М. Мозера [6], І. Чепіги [13], В. Мойсієнка [7], О. Ніки [7; 8], В. Передрієнка [10] та інших. Було встановлено, що «проста мова» функціонувала як «особлива літературна мова» на теренах України і Білорусі у II пол. XVI–XVII ст., якою, зокрема, було написано багато проповідницьких, полемічних та катехитичних пам'яток і створено низку біблійних перекладів [8, с. 34]. Також дослідники дійшли висновку, що староукраїнська «проста мова» постала як «виразне явище переходу до національної літературної мови» [10, с. 22]. Відтак вивчення мовного узусу в пам'ятках конфесійного стилю, написаних «простою

мовою», пролле світло на діахронічні процеси становлення аксіологічного лексикону української мови. При дослідженні писемних пам'яток ранньомодерної України основний фокус уваги мовознавців був зосереджений на граматичних і діалектних особливостях «простої мови», реєстрах її функціонування та особливостях літературних стилів, натомість лексичний склад і його вплив на формування лексики сучасної української мови досліджувалися спорадично на матеріалі окремих пам'яток XVI–XVII ст. Ця стаття має на меті заповнити цю нішу і висвітлити становлення окремого сегменту аксіологічної лексики української мови, зокрема етичної лексики на позначення чесноти смирення.

Результати дослідження. «Лексикон смирення» у грецькому Новому Завіті містить слова *ταπεινός*, *ταπεινώ*, *ταπεινώσις*, *ταπεινοφροσύνη*, *ταπεινόφρων*, які вживаються понад 30 разів у книгах Нового Завіту, переважно в Посланнях апостолів [14]. Слово *ταπεινός* має декілька значень у Новому Завіті: 1) «смирений», «покірний перед Богом» та 2) «бідний», «знедолений», «упокорений», «принижений» [20, с. 929–930; 15, с. 989]. Ми дотримуємося думки, що *ταπεινός* вживається у Новому Завіті з позитивним, нейтральним та негативним значеннями [19, с. 287–288; 18, с. 45]. У першому випадку *ταπεινός* має морально-етичне значення і позначає чесноту смирення (див. Мт. 11:29, Рим. 12:16), в другому випадку вказує на покірних Богу людей (див. Лк. 1:52, 1 Пет. 5:5), що свою надію покладають на Бога і мовою Септуагінти визначаються як «бідні» [19, с. 286–287; 16, с. 459–462], а в третьому випадку позначає знедолених і принижених людей (див. 2 Кор. 7:6, Як. 1:9). У церковнослов'янських пам'ятках XVI ст., зокрема в Острозькій Біблії (ОБ) і Львівському Апостолі (ЛА), *ταπεινός* послідовно відтворюється однією лексемою у двох фонетичних варіантах *смир(н)ьш* / *смирень* без розрізнення контекстуальних значень. Вибір одного лексичного відповідника властивий для буквального типу біблійного перекладу, до якого належать усі старослов'янські та пізніші церковнослов'янські переклади Біблії. Наведемо приклади передачі *ταπεινός* в Острозькій Біблії у зіставленні з сучасними українськими біблійними перекладами XX–XXI ст., зокрема Івана Огієнка (ІО), Івана Хоменка (ІХ), Рафаїла Туркочака (РТ) та Олександра Гижі (ОГ), які демонструють розрізнення контекстуальних значень *ταπεινός* на лексичному рівні:

Рим. 12:16

НА: *μη τὰ ὑψηλὰ φρονοῦντες ἀλλὰ τοῖς ταπεινοῖς συναπαυόμενοι.*

ОБ і ЛА: *не високаа мудрѣствующе, но смиренными вѣдущеса.*

Ю: *Не величайтеся, але наслідуйте слухняних.*

ІХ: *Про високе не мудруйте, радше до покірного схиляйтеся.*

РТ: *Не будьте зарозумілими, схиляйтесь до лагідних.*

ОГ: *Не мудруйте зависоко, але наслідуйте сумирних.*

Лк. 1:52

НА: *καθεῖλεν δυνάστας ἀπὸ θρόνων καὶ ὕψωσεν ταπεινοῦς.*

ОБ: *Низложи силныя съ престоль, и вознесе смиренныа.*

Ю: *Він могутніх скидає з престолів, підіймає покірливих.*

ІХ: *Скинув могутніх з престолів, підняв угору смиренних.*

РТ: *Скинув сильних з престолів і підніс покірних.*

ОГ: *Поскидав сильних з престолів і підніс сумирних.*

Як. 1:9

НА: *Καυχάσθω δὲ ὁ ἀδελφός ὁ ταπεινός ἐν τῷ ὕψει αὐτοῦ.*

ОБ і ЛА: *да хвалить же сѧ братъ смиренныи въ высотъ своеи.*

Ю: *А понижений брат нехай хвалиться високістю своєю.*

ІХ: *Хай брат низького стану хвалиться своїм вивищенням.*

РТ: *Хай же хвалиться упокорений брат своїм вивищенням.*

ОГ: *Нехай хвалиться брат принижений високістю своєю.*

У сучасних перекладах *ταπεινός* у позитивному та нейтральному значеннях передається словами *покірний, покірливий, смиренний, сумирний, лагідний, слухняний* (Рим. 12:16, Лк. 1:52), а в негативному – *понижений, принижений, упокорений, низького стану* (Як. 1:9). Натомість в ОБ у цих випадках спостерігаємо використання слова *смиренныи*. Схожі тенденції присутні в церковнослов'янських біблійних пам'ятках також у випадку відтворення відповідної іменної форми. Смирення як чеснота у Новому Завіті отримує номени *ταπεινοφροσύνη* «смирення розуму», «смирення перед людьми» і *ταπεινώσις* «смирення / покірність перед Богом». В ОБ і ЛА *ταπεινοφροσύνη* відтворюється словом *смиреномудріє*, а *ταπεινώσις* – словом *смирєніє*. Наведемо приклади у зіставленні з сучасними українськими перекладами:

1 Пет 5:5

НА: πάντες δὲ ἀλλήλοις τὴν **ταπεινοφροσύνην** ἐγκομβώσασθε.

ОБ і ЛА: *Вси ви другъ другу повинуюцесь, смиреномудріє ставите.*

Ю: *А всі майте **покору** один до одного.*

ІХ: *А всі ви вдягніться в **покірливість** одного супроти одного.*

РТ: *А всі майте **покору** одні до одних.*

ОГ: *І всі ви, підкоряючись один одному, одягніться в **сумирну мудрість**.*

Лк 1:48

НА: ὅτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν **ταπείνωσιν** τῆς δούλης αὐτοῦ.

ОБ: *яко призре на **смирєніє** рабы своеа.*

Ю: *що зглянувся Він на **покору** Своєї раби.*

ІХ: *бо він зглянувся на **покору** слугині Своєї.*

РТ: *бо зглянувся на **покору** раби Своєї.*

ОГ: *що зглянувся Він на **покору** служниці Своєї.*

На відміну від *ταπεινοφροσύνη*, слово *ταπείνωσις* може вживатися в Новому Завіті з негативним значенням «приниження» (див. Дії 8:33, Флп. 3:21, Як. 1:10), проте в церковнослов'янських перекладах контекстуальні значення *ταπείνωσις* не відображені, тож воно передане в ОБ і ЛА одним словом *смирєніє*. Для порівняння наведемо відтворення *ταπείνωσις* з негативним значенням у сучасних українських перекладах у зіставленні з ОБ і ЛА:

Дії 8:33

НА: Ἐν τῇ **ταπείνώσει** ἢ κρίσις αὐτοῦ ἦρθη.

ОБ і ЛА: *Въ **смирєніи** его судъ его взятсѧ.*

Ю: *У **приниженні** суд Йому віднятий був.*

ІХ: *В Його **приниженні** відмовили Йому суд.*

ОГ: *У **зневазі** до Нього суд Його звершився.*

РТ: *В Його **приниженні** суд Йому відібрано.*

Як. 1:10

НА: ὁ δὲ πλούσιος ἐν τῇ **ταπείνώσει** αὐτοῦ, ὅτι ὡς ἄνθος χόρτου παρελεύσεται.

ОБ і ЛА: *богатыи же, въ смиренїи своем, зане ѡкоже цвѣтъ травныи мимоидеть.*

Ю: *А багатий **пониженням** своїм, бо він промине, як той цвіт трав'яний.*

ІХ: *А багатий – **пониженням** своїм, бо й він промине так, мов цвіт трави.*

ОГ: *А багатий – **приниженням** своїм, тому що він знебудеться, мов цвіт на трав.*

РТ: *А багатий – своїм **приниженням**, бо він мине, як цвіт трави.*

Отож, на противагу церковнослов'янським біблійним пам'яткам, сучасні українські переклади використовують розмаїття відповідників грецького *ταπεινωσις*, зокрема у негативному значенні – *приниження, пониження, зневага* (Дії 8:33, Як. 1:10), а у позитивному – *покора* (Лк. 1:48). В сучасних українських Бібліях відбувається змішання відповідників *покора* / *покірливість* при передачі позитивного значення *ταπεινωσις* і *ταπεινοφροσύνη*, проте в ОБ *ταπεινωσις* послідовно передається як *смиреніє*, а *ταπεινοφροσύνη* – як *смиреномудріє*.

Дієслово *ταπεινώω* «смирятися», «принижувати», «понижувати» у Новому Завіті переважно зустрічається в антитетичних конструкціях в опозиції до дієслова *ύψώω* «піднімати», «підносити», «вищувати» (Мт. 23:12, Лк. 14:11, Лк. 18:14, 2 Кор. 11:7, Як. 4:10, 1 Пет. 5:6). Ця пара антонімів *ταπεινώω* – *ύψώω* передається у церковнослов'янських пам'ятках XVI ст. як *смирати* / *смѣрати* – *възносити*, отримуючи вираження засобами концептуальної просторової метафори низ – верх. Зазначмо, що *ταπεινώω* передається в ОБ і ЛА двома фонетичними варіантами *смирати* / *смѣрати* без урахування контекстуальних значень вихідного слова. Проілюструймо різні підходи до врахування / неврахування контекстуальних значень *ταπεινώω* в церковнослов'янських пам'ятках XVI ст. і сучасних українських перекладах:

Лк. 14:11

НА: *Ὅστις δὲ ὑψώσῃ ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, καὶ ὅστις ταπεινώσῃ ἑαυτὸν ὑψωθήσεται.*

ОБ: *Їако всакъ възносиса смѣритса, и смиратса, възнесе(т)са.*

Ю: *Хто бо підноситься буде впокорений, а хто впокоряється той піднесеться.*

ІХ: *Бо кожний, хто виноситься, буде принижений, а хто принижується, буде вивищений.*

РТ: *Бо кожний, хто підноситься, буде понижений, а хто понижується, буде піднесений.*

ОГ: *Бо кожний, хто підносить себе сам, принижений буде, а той, що принижує себе, буде піднесений.*

1 Пет. 5:6

НА: *Ταπεινώθητε οὖν ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα τοῦ Θεοῦ, ἵνα ὑμᾶς ὑψώσῃ ἐν καιρῷ.*

ОБ і ЛА: *Смиритеся оубо по(д)крѣпкую руку бѣжію, давы възнесеть въвремя.*

Ю: *Тож покоріться під міцну Божу руку, щоб Він вас Свого часу повищив.*

ІХ: *Смиріться, отже, під могутньою Божою рукою, щоб він підняв вас угору своєчасно.*

РТ: *Тож покоріться під міцну Божу руку, щоб він вас підняв свого часу.*

ОГ: *Тож покоріться під міцну руку Божу, нехай же піднесе вас свого часу.*

Відтак церковнослов'янські біблійні пам'ятки XVI ст. не розрізняють позитивне і негативне значення «слів смирення» на лексичному рівні на відміну від сучасних перекладів. Тенденція до використання однієї лексеми для передачі відповідних «слів смирення» властива для всіх перекладів Біблії давніми мовами. Наприклад, у Вульгаті *ταπεινοφροσύνη* і *ταπεινότης* передаються одним словом як *humilitas*, *ταπεινός* і *ταπεινόφρων* – як *humilis*, а *ταπεινώω* – як *humiliare*. Натомість сучасні біблійні переклади використовують цілу палітру відповідників з урахуванням контекстуальних значень «слів смирення».

У біблійних пам'ятках ранньомодерної України, написаних староукраїнською «простою мовою», зокрема у Пересопницькому Євангелії (ПЄ) та Крехівському Апостолі (КА), ми спостерігаємо дві тенденції у передачі «лексикону смирення»: або слідування церковнослов'янській традиції, або використання староукраїнсь-

ких слів-відповідників. Наприклад, у ПЄ спостерігаємо послідовне вживання церковнослов'янізмів для відтворення слів *ταπεινώσις* (Лк.1:48), *ταπεινός* (Лк. 1:51, Мт. 11:29) і *ταπεινός* (Мт. 23:12, Лк. 3:5, Лк. 14:11, Лк. 18:14). Тож порівняймо вживання «слів смирення» в ОБ та ПЄ:

Лк. 1:48

НА: *ὅτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπεινώσιν τῆς δούλης αὐτοῦ.*

ОБ: *яко призрѣ на смиренїе рабы своеа.*

ПЄ: *иже онъ възрѣлъ на смѣренїе слоужебницѣ свое(и).*

Мт. 11:29

НА: *ὅτι πραῖς εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ.*

ОБ: *яко кротокъ есмь, и смире(нъ) ср(д)цемя.*

ПЄ: *якъ кротокъ есмь и смѣрень ср(д)цемя.*

Лк. 18:14

НА: *ὅτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, ὁ δὲ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται.*

ОБ: *яко всакъ възносиса смиритса, и смираши же себе, възнесе(т)са.*

ПЄ: *бо каждый который са по(д)носи(т) смѣри(т)са, а кто са смѣрае(т), то(т) по(д)несе(т)са.*

На відміну від Пересопницького Євангелія, в Крехівському Апостолі використовуються слова «простої мови» *покора* і *покорний* як відповідники *ταπεινοφροσύνη* / *ταπεινώσις* і *ταπεινός*. Наприклад, *Ὁ Θεὸς ταπεινοῖς δὲ δίδωσιν χάριν* (1 Пет. 5:5) у КА передано як *Бгъ покорным дае(т) ласку* [9, с. 94–95]. Сучасні українські переклади суголосні слововживанню КА у виборі відповідника *ταπεινός* у 1 Пет. 5:5, зокрема в ІХ вжито *покірливий*, а в РТ – *покірний*. Слово *ταπεινός* в Крехівському Апостолі передається не церковнослов'янізмами, а староукраїнськими словами *унижити* та *упокорити* / *упокоритися* [9, с. 135–136]. Наведемо приклади в зіставленні з Львівським Апостолом 1574 р.:

2 Кор. 11:7

НА: *ἢ ἁμαρτίαν ἐποίησα ἑμαυτὸν ταπεινῶν.*

ЛА: *ли грѣхъ сътвори(л) себе смираа.*

КА: *чи есми згрѣшил, иж есми сам себе унижил.*

Флп. 4:12

НА: *οἶδα καὶ ταπεινοῦσθαι.*

ЛА: *въмъ и смиритиса.*

КА: *умею уныжоным быти.*

Як 4:10

НА: *ταπεινώθητε ἐνώπιον Κυρίου, καὶ ὑψώσει ὑμᾶς.*

ЛА: *смиритеса пре(д) Бѣом, и възнесетъ вы.*

КА: *упокоритеса перед Бѣом, а Он вас поднесе(т).*

У Крехівському Апостолі вже засвідчено врахування контекстуальних значень *ταπεινόω*, що ми також спостерігаємо в сучасних українських перекладах. Крім того, вражає вибір схожих або однакових слів у староукраїнській пам'ятці XVI ст. і біблійних перекладах XX–XXI ст., наприклад, у 2 Кор. 11:7 у КА вжито *себе унижил*, а в ОГ – *принижував себе*; у Флп. 4:12 в КА вжито *уныжоным быти*, а в Ю та IX – *бути в упокоренні*; у Як. 4:10 у КА вжито *упокоритеса*, в Ю – *упокоріться*, в РТ – *упокорте себе*. Це ще раз свідчить про те, що «лексикон смирення» сучасної української мови почав формуватися в староукраїнській мові ранньомодерної доби.

Активне становлення українського «лексикону смирення» у XV–XVII ст. засвідчують численні писемні пам'ятки цієї доби. Наприклад, слово «простої мови» *покора* зі значенням «смиренність» зустрічається в окремих пам'ятках староукраїнської мови вже у XV ст. [11, с. 179], попри поширення церковнослов'янїзмів *смирєніє* / *смѣреніє* в пам'ятках цієї доби. Примітно, що в пам'ятках XV ст. зафіксовані різні фонетичні варіанти відповідного прикметника *смирєньи*: *смирєны*, *смѣренїи*, *смѣренъи*, *сомиренъи*, *смирєнь* [11, с. 361], які згодом входять до лексичного складу української мови як *смирєнний* / *смирний* / *сумирний*. Українські писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. [12, с. 154], лексикографічні праці XVII ст., зокрема *Лезїконъ славєноросскїй альбо Имень тлъкованїє* Памви Беринди та *Синоніма славєноросскаа* [4, с. 117–

118; 5, с. 144], а також Учительні Євангелія XVII ст. послідовно фіксують використання слів *покора* і *покорнии* як староукраїнських відповідників до *смирєніє* / *см҃реніє* і *смирєн(н)ьи* / *см҃ренѣ*. Наведемо приклад уживання *покорнии* як глоси до *см҃ренньи* у 1 Пет 5:5 в Решетилівському Учительному Євангелії 1670 р.: *Пышному або го(р)дому чоловѣковѣ Гдѣ Бо(г) зъпротивлює(т)сѧ, а см҃ренному або поко(р)ному ла(с)ку свою не ты(л)ко дочасную, але и вѣчную освѣчає(т), показує(т)*. Вживання староукраїнського слова *понижати* (пор. *унижати* в КА) для передачі *ταπεινώω* у Лк. 18:14 засвідчено цілою низкою Учительних Євангелій XVII ст., зокрема УЄ 1616, УЄ 1637: *Кождый который сѧ вывышиаєтъ, будетъ понижонъ: а который себе понижаєтъ(ь), будетъ вывышионъ* (УЄ 1670: *Виелакий хто возноситься, понижонъ будетъ: А хто себе понижаєтъ, повышионъ будетъ*). В сучасних перекладах Біблії ми теж спостерігаємо вживання слів *понижати* / *принижувати* в Лк. 18:14, наприклад, в Ю, ІХ, РТ.

Під час аналізу особливостей мови Пересопницького та Житомирського Євангелій ми помітили, що слово *покорнии* вжито у невластивому місці, зокрема у Мт. 5:9 воно використовується як відповідник не *ταπεινός*, а *εἰρηνοποιός* «миротворець» (пор. *миротворцы* в ОБ) [12, с. 154]:

НА: *μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θεοῦ κληθήσονται.*

ПЄ: *бл(с)вени покорній, ти(и) бо сны бж҃їими названы буду(т)*.

Вживання слова *покорній* у цьому вірші може бути пояснено заміною ним слова *смирєній* у первісному значенні, яке походить від старослов'янського *смирѣти* «примиряти» [21, с. 292]. Відтак у Мт. 5:9 відбувається змішання відповідників внаслідок етимологічної спорідненості *смирєнии* та *εἰρηνοποιός*. Як у старослов'янських, так і в церковнослов'янських писемних пам'ятках у «словах смирення» ми спостерігаємо варіативність коренів *см҃гр-* / *смир-*, які походять від праслов. *сѣтѣрънъ* «смирений», «помірний», що є дериватом від *тѣра* «міра», та *сѣтірънъ* «смирний», що є дериватом від *тіръ* «мир» [1, с. 322]. У старослов'янських пам'ятках ще присутня різниця у значенні *смирѣнь* і *см҃грѣнь* та їх дериватів [21, с. 292–293, 301–304], проте вже помітне їх взаєм-

не використання у значенні «смирений», «покірний», а в церковнослов'янських пам'ятках різниця у значенні цих слів загалом зникла, і вони почали використовуватися як взаємозамінні фонетичні варіанти. З огляду на походження слів *смирѣнь* і *смирѣнь*, констатуємо, що *ταπεινός* етимологічно не споріднений з ними, оскільки має первісне значення «низький» і походить від *τάπος* «низина» [17, с. 854]. Натомість староукраїнське слово *покорный* етимологічно ближче до *ταπεινός*, оскільки походить від праслов'янського *koriti* «сварити», «принижувати», «понижувати» (пор. *ταπεινώ* «принижувати», «понижувати»). І хоча в церковнослов'янських писемних пам'ятках XVI ст. *ταπεινώ* передається як *смирати* / *смирѣрати*, проте староукраїнські тексти XVI–XVII ст. засвідчують вживання етимологічно ближчих слів *понижувати*, *упокорювати*, *унижати*.

Висновки. У староукраїнських біблійних пам'ятках XVI ст. почав активно формуватися етичний лексикон української мови, зокрема «лексикон смирення», що містив як церковнослов'янізми, так і слова «простої мови». Деякі писемні пам'ятки цієї доби тяжіють до використання «слів смирення» переважно староукраїнської мови (Крехівський Апостол), інші натомість вживають церковнослов'янізми (Пересопницьке Євангеліє). В сучасних біблійних перекладах присутня тенденція до врахування контекстуальних значень грецьких «слів смирення» та їх відтворення різними лексичними засобами української мови, що ми не спостерігаємо в церковнослов'янських писемних пам'ятках XVI ст., наприклад, в Острозькій Біблії та Львівському Апостолі, проте частково простежуємо в староукраїнській пам'ятці цієї доби Крехівському Апостолі.

Витоки вживання в сучасній українській мові дериватів від *смирений* і *покірний* для позначення смирення цілком очевидно сягають конфесійних пам'яток XVI–XVII ст., написаних «простою мовою», що свідчить про їх вплив на формування сучасного українського етичного лексикону. У біблійних перекладах II пол. XX – поч. XXI ст. для передачі позитивного значення *ταπεινοφροσύνη* / *ταπεινότης* і *ταπεινός* переважно вживаються слова *покора* / *покірливість* і *покірний* / *покірливий*, які майже витісняють церковнослов'янізми *смирення* і *смирений*. Таку ж саму тенденцію можна спостерігати в староукраїнських писемних пам'ятках XVI–

XVII ст., зокрема в Крехівському Апостолі та Учительних Євангеліях XVII ст., проте під впливом русифікації у XVIII–XIX ст. вона змінюється вживанням церковнослов'янізмів. У сучасних біблійних перекладах «слова смирення» у негативному значенні, зокрема у значенні приниження, знедолення, пригнічення, відтворюються дериватами від *принижувати, понижувати, зневажати, впокорювати*, що зближує їх у слововживанні з Крехівським Апостолом та Учительними Євангеліями XVII ст. Отож мовні факти чітко вказують, що витoki сучасного аксіологічного лексикону української мови слід відносити до конфесійних текстів ранньомодерної доби, написаних «простою мовою».

Перспективи дослідження вбачаємо у діахронічному дослідженні становлення українського етичного лексикону із залученням методів корпусної лінгвістики, проведенні компаративного вивчення представлення етичних цінностей в українській мові в зіставленні з церковнослов'янською та грецькою мовою Нового Завіту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 5: Р–Т / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), Болдирев Р. В., Коломієць В. Т. та ін. Київ: Наукова думка, 2006.

2. *Житецький П. Г.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / Вибрані праці: Філологія / Упоряд., вступ. стаття і прим. Л. Т. Масенко. Київ, 1987. С. 45–137.

3. *Левко О. В.* Аксіологема «смирення» у грецькій ранньохристиянській та українській лінгвокультурах: діахронічний вимір. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологія». 2018. Вип. 1 (69/1). С. 245–248.

4. Лексикон словенороський Памви Беринди: Пам'ятки української мови XVII ст. / Упор. і передмова Василя Німчука. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961.

5. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская: Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. / Упор. і вступ. ст. Василя Німчука. Київ: Наукова думка, 1964.

6. *Мозер М.* Что такое «простая мова»? *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2002. Вип. 47/3–4. С. 221–260.

7. *Мойсієнко Віктор, Ніка Оксана.* «Проста мова» в Україні та Білорусі в XVI столітті. Слов'янські обрії. 2013. С. 3–25.

8. *Ніка Оксана.* Мовний узус і проста мова. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика.* 2013. Вип. 24. С. 31–34.

9. *Огієнко Іван.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол. Варшава: Друкарня синодальна, 1930.

10. *Передрієнко В. А.* Староукраїнська «проста мова» XVI–XVIII ст. в контексті формування національної літературної мови. Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2001. Вип. 4. С. 16–23

11. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Гол. ред. Л. Л. Гумецька. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1978.

12. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Кн. 2. О–Я / Упоряд. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Національна академія наук України; Українська Вільна Академія Наук у США. Київ; Нью-Йорк, 2003.

13. *Чепіга І.* Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 2001. С. 13–54.

14. *Aland Kurt.* Vollständige Konkordanz zum Griechischen Neuen Testament: Unter Zugrundelegung aller Modernen Kritischen Textausgaben und des Textus Receptus. Bd. 1–2. Berlin: De Gruyter, 1983.

15. *Bauer Walter, Danker Frederick W.* A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature, 3rd edn. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

16. *Dickson John, Rosner Brian.* Humility as a Social Virtue in the Hebrew Bible? *Vetus Testamentum.* 2004. Vol. 54. P. 459–479.

17. *Frisk Hjalmar.* Griechisches etymologisches Wörterbuch, Bd. 2: Kr – Omega. Heidelberg: Winter, 2006.

18. *Leivestad Ragnar.* ταπεινός – ταπεινόφρων. *Novum Testamentum.* 1966. Vol. 8. P. 36–47.

19. *Levko Oleksandr.* The word tapeinos in the New Testament and its rendition in Ukrainian translations. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungarica.* 2018. Vol. 63(2). P. 283–295. DOI: <https://doi.org/10.1556/060.2018.63.2.9>

20. *Nida Eugene A., Louw Johannes P.* Greek-English Lexicon of the New Testament: Based on Semantic Domains, 2nd edn. New York: United Bible Societies, 1989.

21. Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. IV / Hlav. red. Zoe Hauptova. Vol. IV. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1997.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Ю – Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Пер. Івана Огієнка. 1962. URL: <https://www.wordproject.org/bibles/uk/index.htm>

IX – Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Пер. Івана Хоменка. Рим: Видавництво ОО. Василян, 1963. URL: <https://ukrbible.at.ua/>

ЛА – Апостол. Львів: Друкарня Івана Федорова, 1574. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000021>

НА – Novum Testamentum Graece, 28th edn. Eds. Eberhard Nestle, Erwin Nestle, Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini and Bruce M. Metzger. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2013. URL: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/>

ОБ – Біблія, сиріч книги Ветхаго і Новаго Завіта, по языку словенску. Острог: Друкарня князя Костянтина Острозького, 1581. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00001410_01.pdf

ОГ – Біблія. Новітній переклад українською літературною мовою Олександра Гижі. URL: <http://www.ukrbible.com>

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко; ред. кол. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ: Друкарня Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 2001. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001883>.

РТ – Українська Біблія. Пер. Рафаїла Турконяка. Українське біблійне товариство. 1997. URL: http://mediaglagol.com.ua/book/ukranska_bblya_u_pereklad_ubt.

УЄ 1616 – Євангеліє учителное, або казаня на кождую неделю и свята урочистыи. Єв'є: Друкарня Вільнюського братства, 1616. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000067>.

УЄ 1637 – Євангеліє учителное, або казаня на кождую неділю и свята урочистыи. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000059>.

УЄ 1670 – Решетилівське учительне Євангеліє Симеона Тимофійовича («Наука християнская з Євангелія вкортцѣ зложена...»). Україна, Полтавщина, с. Решетилівка, 1670. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002044>.

THE DEVELOPMENT OF THE «LEXICON OF HUMILITY» IN CHURCH SLAVONIC AND OLD UKRAINIAN BIBLICAL MONUMENTS OF THE 16TH CENTURY

The article traces the origins of the formation of Ukrainian «lexicon of humility» in Old Ukrainian biblical monuments of the 16th century. It explores the use of Church Slavonic смиреніе / смъреніе «humility» and смирен(н)ыи / смъренъ «humble» vis-à-vis покора «meekness» and покорныи «meek» of the «prosta mova» for the denotation of humility in the Peresopnytsia Gospel (1556–1561) and the Krekhiv Apostle (second half of the 16th century) as compared to the vocabulary use in the Ostroh Bible (1581), the Lviv Apostle (1574) and modern Ukrainian Bible translations.

Bible translations of the early modern Ukraine, written in the Old Ukrainian «prosta mova», demonstrate two concurrent tendencies in the rendition of the «lexicon of humility»: following the Church Slavonic tradition (the Peresopnytsia Gospel) and employing Old Ukrainian words of «prosta mova» (the Krekhiv Apostle). While modern Bible translations tend to take into consideration the contextual meanings of the Greek words for humility and to render them with various lexical means of the Ukrainian language, this is not typical of the Church Slavonic biblical monuments of the 16th century, but is partially traceable in the Krekhiv Apostle.

Obviously, the use of derivatives from смиренный and покірний in modern Ukrainian language is rooted in the religious monuments of the 16th and 17th centuries, written in «prosta mova», which signifies their considerable influence upon the formation of modern Ukrainian ethical lexicon.

Modern Bible translations mostly render the positive meaning of ταπεινοφροσύνη / ταπεινώσις and ταπεινός with the words покора / покірливість «meekness» and покірний / покірливий «meek», replacing the words of Church Slavonic origin смирення «humility» and смиренный «humble». The same tendency can be observed in the Krekhiv Apostle and the 17th century Didactic Gospels, which consistently use покора and покорныи. Modern Bible translations usually render the negatively connotated words for humility (conveying humiliation, oppression, destitution, etc.) with the derivatives from принижувати «humiliate», понижувати «lower», зневажати «despise», впокорювати «submit», quite similarly to the Krekhiv Apostle and Didactic Gospels, which employ the verbs унижити «humiliate», понижати «lower» and упокорити / упокоритися «submit / be submitted» in this function.

Keywords: Bible, «prosta mova», Church Slavonic, humility, Peresopnytsia Gospel, Krekhiv Apostle, Bible translation.

REFERENCES

1. Melnychuk, O. S., Boldyriev, R. V., Kolomiets, V. T. et al. (Eds.). (2006). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. T. 5: R–T [Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vol. Vol. 5: R–T]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

2. Zhytetskyi, P. H. (1987). Narys literaturnoi istorii ukrainskoi movy v XVII st. [Essay on the literary history of the Ukrainian language in the 17th century]. *Vybrani pratsi: Filolohiia* (pp. 45–137). Kyiv [in Ukrainian].

3. Levko, O. V. (2018). Aksiolohema «smyrennia» u hretskii rannokhrystyianskii ta ukrainskii linhvokulturakh: diakhronichniy vymir [Axiologeme of «Humility» in the Greek Early Christian and Ukrainian linguocultures: Diachronic dimensions]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filolohiia»*, 1 (69/1), 245–248 [in Ukrainian].

4. Nimchuk, Vasyl (Ed.). (1961). Leksykon slovenoroskyi Pamvy Beryndy: Pamiatky ukrainskoi movy XVII st. [A Slavonic-Ruthenian Lexicon by Pamvo Berynda: Monuments of the 17th century Ukrainian language]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1961 [in Ukrainian].

5. Nimchuk, Vasyl (Ed.). (1964). Leksys Lavrentiia Zyzaniia. Synonima slavenorosskaia: Pamiatky ukrainskoi movy XVI–XVII st. [Lexis by Lavrentii Zyzanii. Slavonic-Ruthenian Synonyms: Monuments of the 16th–17th century Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

6. Mozer, M. (2002). Chto takoe «prostaia mova»? [What is the «simple speech»]. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47/3–4, 221–260 [in Russian].

7. Moisiienko, Viktor, & Nika, Oksana. (2013). «Prosta mova» v Ukraini ta Bilorusi v XVI stolitti [The «Simple speech» in Ukraine and Belarus in 16th century]. *Slovianski obrii*, 3–25 [in Ukrainian].

8. Nika, Oksana. (2013). Movnyi uzus i prosta mova [Language usage and «Simple speech»]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo, movoznavstvo, folklorystyka*, 24, 31–34 [in Ukrainian].

9. Ohiienko, Ivan. (1930). Ukrainska literaturna mova XVI-ho st. i ukrainskyi Krekhivskyi Apostol [Ukrainian literary language of the 16th century and Ukrainian Krekhiv Apostle]. Varshava: Drukarnia synodalna [in Ukrainian].

10. Peredriienko, V. A. (2001). Staroukrainska «prosta mova» XVI–XVIII st. v konteksti formuvannia natsionalnoi literaturnoi movy [The Old

Ukrainian «simple speech» of 16th–18th centuries in the context of formation of the national literary language]. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*, 4, 16–23 [in Ukrainian].

11. *Humetska, L. L.* (Ed.). (1978). *Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. T. 2.* [Dictionary of the Old Ukrainian language of 14th–15th centuries. Vol. 2]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

12. *Tymchenko, Ye.* (2003). *Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st. Kn. 2. O–Ia* [Materials for the dictionary of the written and literary Ukrainian language of 15th–18th centuries. Book 2: O–Ia]. Kyiv; Niu-York, 2003 [in Ukrainian].

13. *Chepiha, I.* (2001). *Peresopnytske Yevanheliie – unikalna pamiatka ukrainskoi movy* [Peresopnytsia Gospel as a unique monument of the Ukrainian language]. *Peresopnytske Yevanheliie 1556–1561 r.: Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovopokazhchyk* (pp. 13–54). Kyiv [in Ukrainian].

14. *Aland, Kurt* (1983). *Vollständige Konkordanz zum Griechischen Neuen Testament: Unter Zugrundelegung aller Modernen Kritischen Textausgaben und des Textus Receptus.* Bd. 1–2. Berlin: De Gruyter.

15. *Bauer, Walter, & Danker, Frederick W.* (2000). *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, 3rd edn. Chicago: University of Chicago Press.

16. *Dickson, John, & Rosner, Brian* (2004). Humility as a Social Virtue in the Hebrew Bible? *Vetus Testamentum*, 54, 459–479.

17. *Frisk, Hjalmar* (2006). *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2: Kr – Omega. Heidelberg: Winter.

18. *Leivestad, Ragnar* (1966). *Ταπεινός – ταπεινόφρων. Novum Testamentum*, 8, 36–47.

19. *Levko, Oleksandr* (2018). The word tapeinos in the New Testament and its rendition in Ukrainian translations. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungarica*, 63(2), 283–295. DOI: <https://doi.org/10.1556/060.2018.63.2.9>

20. *Nida, Eugene A., & Louw, Johannes P.* (1989). *Greek-English Lexicon of the New Testament: Based on Semantic Domains*, 2nd edn. New York: United Bible Societies.

21. *Hauptova, Zoe* (Ed.). (1997). *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. IV* [Dictionary of the Old Slavonic language. Vol. 4]. Praha: Nakl. Československé akademie věd [in Czech].

SOURCES

IO – Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu [Bible, or The Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Per. Ivana Ohienka. 1962. URL: <https://www.wordproject.org/bibles/uk/index.htm>.

IX – Sviate Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu [The Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Per. Ivana Khomenka. Rym: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, 1963. URL: <https://ukrbible.at.ua/>.

JA – Apostol [Apostle]. Lviv: Drukarnia Ivana Fedorova, 1574. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000021>.

HA – Novum testamentum Graece, 28th edn. Eds. Eberhard Nestle, Erwin Nestle, Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini and Bruce M. Metzger. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2013. URL: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/>.

OB – Byblia, syrlich knyhy Vetchaho i Novoho Zavita po yaziku slovensku [Bible, or The Books of the Old and New Testaments in Church Slavonic]. *Ostroh*: Drukarnia kniazia Kostiantyna Ostrozkocho, 1581. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00001410_01.pdf.

OG – Bibliia [Bible]. Novitnii pereklad ukraïnskoiu literaturnoiu movoiu Oleksandra Hyzhi. URL: <http://www.ukrbible.com>.

PE – Peresopnytske Yevanheliie 1556–1561 r.: Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovpokazhchyk. 2011. [Peresopnytsia Gospel 1556–1561: Research. Transliterated text. Word index]. Kyiv: Drukarnia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, 2001. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001883>.

PT – Ukraïnska Bibliia [Ukrainian Bible]. Per. Rafaila Turkoniaka. Ukraïnske Bibliine Tovarystvo. 1997. URL: http://mediaglagol.com.ua/book/ukrainska_bblya_u_pereklad_ubt.

YE 1616 – Yevanheliie uchytelnoe, albo kazania na kozhduiu nedeliu y sviata urochystyi [Didactic Gospel, or Sermons for every Sunday and Church holidays]. Yevie: Drukarnia Vilniuskoho bratstva, 1616. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000067>.

YE 1637 – Yevanheliie uchytelnoe, albo kazania na kozhduiu nediliu y sviata urochystyi [Didactic Gospel, or Sermons for every Sunday and Church holidays]. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry, 1637. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000059>.

YE 1670 – Reshetylivske uchytelne Yevanheliie Symeona Tymofiiiovycha («Nauka khrystyianskaia z Yevanheliia vkorotsti zlozhonaia...») [Reshetyliv Didactic Gospel by Simeon Tymofievych]. Ukraina, Poltavshchyna, s. Reshetylivka, 1670. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002044>.

Дата надходження до редакції – 10.01.2022

Дата затвердження редакцією – 23.01.2022